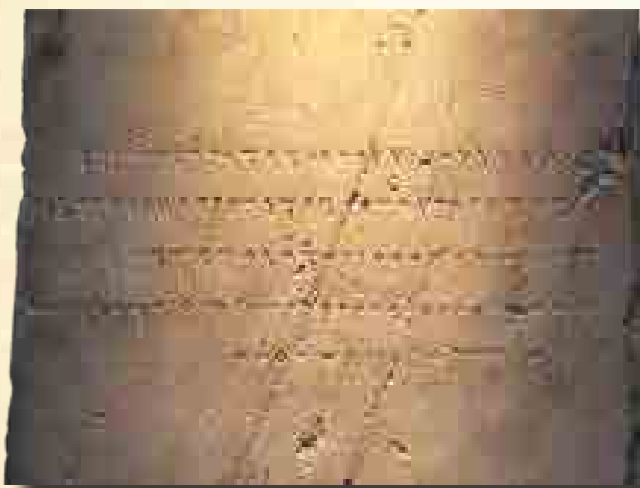

Régi írások tudományai: paleográfia, epigráfia

Kőfalvi Tamás

70

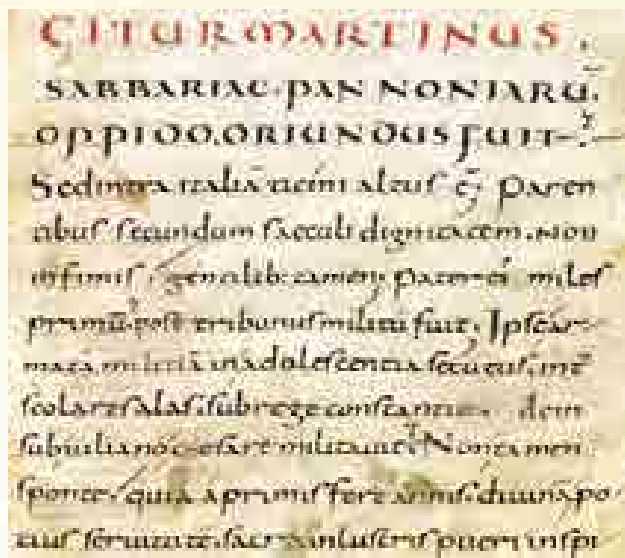
A történelmi múlt megismerésében kiemelkedő szerepe van az írott forrásoknak. Ahhoz azonban, hogy ezeket el tudjuk olvasni, nemcsak azt a nyelvet kell ismernünk, amelyen íródtak, hanem annak az írásnak a sajátosságait is, amellyel készültek. A régi írásokat ismerő kevesek munkája a forrásközlések révén sokak számára teszi elérhetővé az írott történelmi források eredeti nyelven vagy fordításban történő elérését. Emellett azonban a régi írások tanulmányozása sokat segíthet a források hitelességének vizsgálatában, illetve támogatást nyújt más tudományterületek (pl. régészet, művészettörténet) műveléséhez is.

Egy föníciai obeliszkrészlete Ciprusról

A paleográfia fogalma

A paleográfia görög eredetű kifejezés, szó szerinti jelentése: régi írás. Történelmi segédtudományként való művelése a középkori latin oklevelekkel foglalkozó oklevéltanból (diplomatika) nőtt ki, és vált általában a régi írások tudományává. Az általános paleográfia az emberi civilizáció egyik legfontosabb információs forradalmának eredményeként kialakult írást mint kódrendszert, illetve annak fejlődését és társadalmi hatásait tanulmányozza. A speciális paleográfia konkrétan egy-egy korszak, nyelv, írásfajta jellegzetességeit vizsgálja.

Karoling minusculáris írás

Az írás fejlődése

Az írásfejlődés általános – első hallásra talán paradoxonnak tűnő – tendenciája, hogy miközben az írásjelek – fokozatosan elszakadva az ábrázolni kívánt valóság képi világától – egyre elvontabbá váltak, az általuk történő információközlés egyre konkrétabb, pontosabb lett. Az írás fejlődésének folyamatát a képirás, fogalomírás, szóírás, szótagírás, betűírás állomásai jelentik. Az írásjeleknek a hangjelölés irányába történő fejlődése az egyértelműség mellett több egyéb haszonnal is járt, hiszen egyrészt az alkalmazott jelkészlet elemszámának radikális csökkenését eredményezte, másrészt az írás alkalmassá vált elvont fogalmak és gondolatok rögzítésére is. Az első, tisztán hangjelölő írás megalkotása a föníciaiakhoz fűződik. Ábécéjük 22 mássalhangzóból állt, ezt használó írásuk legkorábbi emléke a Kr. e. 9. századból való.

Az írástörténet jelenleg körülbelül 400 különböző írásfajtát különít el. Az írás irányát tekintve egyaránt ismerünk jobbról balra, balról jobbra és fentről lefelé haladó írást, sőt olyat is, amelyik minden sor végén irányt váltott, vagyis oda-vissza haladt. Ez utóbbit találoan nevezik *busztrófédonnak*, vagyis 'ökörszántásnak'.

Részlet a Képes Krónika miniatúráiból

A kódexek írása

A Római Birodalom bukása után az antik kultúra hanyatlásának és széttöredezésének kora következett. Teljesen egységes írásgyakorlat természetesen a Római Birodalomban sem létezett, de jellemző írásformák azért megfigyelhetők: az elsősorban feliratok, vésetek készítéséhez használt úgynevezett *capitalis* írás, a kerekdedebb formákat és több vonalközt is kihasználó úgynevezett *uncialis* írás, valamint a hétköznapi írásszükségletet kielégítő „folyóírás”, a *cursiva Romana*. A Nyugatrómai Birodalom bukása (476) után a gazdaság, a műveltség és ezzel együtt az írásbeliség is visszaszorult, az írásgyakorlat iránti csekély igényt pedig területi írásváltozatok elégítették ki. A latin nyelvű írásos kultúra felújítására a Frank Birodalomban Nagy Károly uralkodása (768–814) alatt került sor, aki Alkuin nevű tanácsadójára és a tours-i Szent Márton-monostorra mint kulturális központra támaszkodva rendelte el az írás megújítását. Ennek a folyamatnak lett az eredménye az úgynevezett *karoling minusculáris* (azaz kisbetűs) írás, amely letisztult, ívelt betűket, valamint kevés betűkötést és rövidítést használt. Ez az írásforma elsősorban a kó-

dexek lapjain volt jól alkalmazható, hiszen ezen könyvek írásképe kapcsán az esztétikai szempontok is meghatározóak voltak, ugyanakkor kellő idő is rendelkezésre állt a betűalakok gondos megformálására. A paleográfiában kódexírásnak (*gothica textualis*nak) nevezik a *karoling minusculáris* írásból kifejlődött gótikus írást, amely kifejezett betűkötést ugyan ritkán használ, a vastag, de rövid betűszárak ugyanakkor tömör írásképet eredményeznek, amelynek olvasását a rövidítések gyakoribb alkalmazása is nehezíti. A kódexek írásképehez természetesen hozzátartoznak – az egyéb díszítőelemek mellett – azok a megkülönböztetett pozícióban álló betűk, amelyek vonalvezetése eleve díszes, mérete pedig akár kisebb képek (miniatúrák) befogadását is lehetővé tette.

Az oklevelek írása

Az írást leginkább maga az íráshasználat formálja. A kis példányszámban, lassan készülő kódexekkel szemben a mindennapi élet szempontjából egyre fontosabbá váló

okleveleket a kancelláriáknak és egyéb okleveleket kiállító szervezeteknek egyre nagyobb mennyiségben kellett kiadniuk. Az oklevéladás intenzívebbé válása jelentős hatást gyakorolt az oklevelek írásképeire is. Mivel az írnokoknak egyre többet kellett írniuk, az egyes iratok elkészítésére átlagosan rendelkezésre álló idő lecsökkent. Az írásteljesítmény iránt megnövekedett igény azt eredményezte, hogy az oklevélírások egyre inkább kurziválódtak, a folyóíráshoz közeledtek, számos rövidítést tartalmaztak, s ugyanakkor erősen egyénivé is váltak. Általános jellemzőjük a következetlenség: az írnokokat nem kötötték helyesírási szabályok, és a rövidítéseket is tetszőlegesen használhatták. Nem ritka ezért, hogy egy oklevél szövegében ugyanannak a szónak többféle írásmódjával is találkozni lehet. A fontos, díszes formában kiállított úgynevezett

Egy tollkést használó középkori szkriptor

privilegiális okleveleknek természetesen az írásképeire is többet adtak, a betűket gondosabban formálták, egy részüket díszítették, a pergament szabályos alakúra vágták és előzetesen meg is vonalazták. Az oklevelek általános formátuma a fekvő téglalap volt.

Középkori írósanyagok

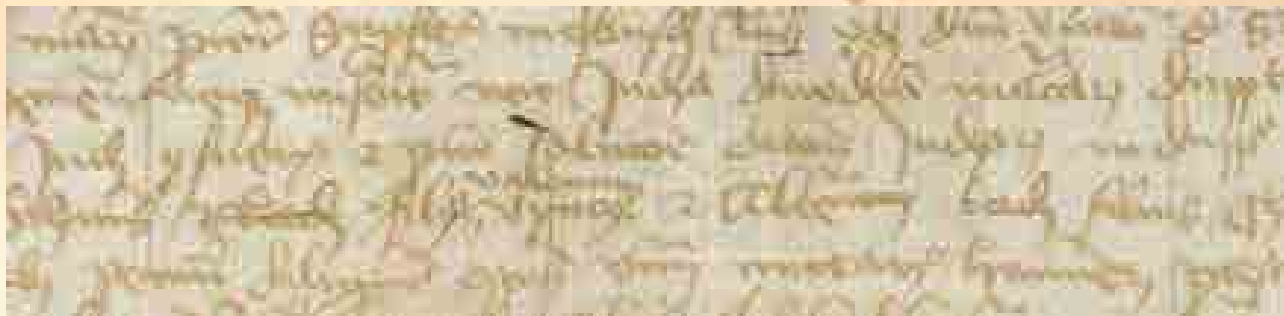
A középkorban alkalmazott tinták alapanyagának jelentős részét növényi szerves anyagok tették ki: gubacsból nyert cstersav, galagonya- vagy csipkebokorkéreg, makkolaj, bor, de használtak kormot, terpentint, vasgálicot, higanyt és arzén-szulfidot is. A tinták gyakran alkalmazott sűrítőanyaga a gumiarábikum volt. Készítettek porfestéket is, amelyet borban feloldva lehetett írásra használni. A kódexek kedvelt díszítő festéke a vörösólom (triólom-tetraoxid), korabeli nevén a minium volt, amellyel a miniatörök készítették díszes vörös betűket, illetve egyéb díszítőelemeket. A minium szóból származik a miniatúra elnevezés is, melynek jelentése mára a kódexek képi ábrázolásaira szűkült, az alkalmazott színektől függetlenül.

Rövidítések

Minél fárastóbb, költségesebb és időigényesebb az írás, használói annál szívesebben élnek a rövidítések lehetőségével. A rövidítések már az ókori írásokban is nagy szerepet játszottak, Cicero Tiro nevű felszabadított rabszolgája a Kr. e. 1. században 4000 jelből álló gyorsírást dolgozott ki. A középkori oklevelek írnokai elsősorban

A Czech-kódex 1513-ból

1435-ből származó oklevél részlete

a gyakran használt szavakat és kifejezéseket rövidítették, a rövidítés tényét pedig mellékjellel – legtöbbször egy vízszintes egyenes vagy ívelt vonallal – jelezték. A latin nyelv grammatikai sajátosságai lehetővé tették a különböző esetvégződések és gyakori morfémák rövidítését is. [A morféma a nyelv olyan legkisebb egysége, mely önálló jelentést hordoz. – A szerk.] Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy sok esetben a rövidítés nem az adott morfémára, hanem magára a hangzócsoportra vonatkozott, így ugyanazon betűcsoportokat, szótagokat előfordulási helyüktől függetlenül ugyanúgy rövidíthették. A rövidítések alkalmazása gyakran volt következetlen, alaki és használati szempontból egyaránt. A középkorban használt latin rövidítések egyik legjelentősebb gyűjteményét Adriano

Cappelli (1859–1942) olasz levéltáros készítette el *Lexicon Abreviaturarum* címmel 1899-ben. A több mint 13 ezer rövidítést tartalmazó lexikonnak később több bővített és javított kiadása is megjelent, a legutóbbi, 7. kiadás éppen tíz éve.

Lexicon Abreviaturarum

Epigráfia

Az epigráfia ('felirattan') azokkal a régi írásokkal foglalkozik, amelyek rögzítési formája elsősorban a maradandó anyagokra – leginkább kőre, fémre – történő vésés volt. A vésett szövegek általában rövidek, a vésés nehéz művelete és az írás befogadására rendelkezésre álló hely korlátozottsága miatt erősen rövidítettek, betűalakjaik szögletesek. A feliratok klasszikus megjelenési helyei többnyire a sírkövek és az épületek. Emellett azonban a legkülönbözőbb helyeken (pl. fegyverek,

textíliák, harangok, oltárképek, pénzérmék) is feltűnnek. A kővésetek olvasását a jelentős mértékű rövidítéshasználattal mellett az is megnehezíti, hogy gyakran még a szavak között sem alkalmaznak térközt (jobb esetben pontot tettek), a betűk egyforma méretűek, illetve olykor még az egy betűhöz tartozó vonalak sem érnek össze egymással. Az epigráfia vizsgálati körébe tartoznak a festett feliratok is.

Latin rövidítések Adriano Cappelli munkájából